

IDEGENBŐL SZUVERÉN ISMERŐS? ADALÉKOK AZ EMBER ÉS TECHNIKA KAPCSOLATÁNAK TÖRTÉNETI GENEZISÉHEZ

GARACZI IMRE

A technika egyidős az emberiséggel, s szorosan hozzátartozik elvileg bármely emberi cselekvéshez. Ahogy közeledünk korunkhoz, a technika egyre jobban szuverénvé válik. Az ember és technika kapcsolatát mindig jellemzi a technika kikövetelő (M. Heidegger), kihívó tulajdonsága, amelyben a történeti korok emberei gyakorta idegenkedtek a technikai találmányoktól, újításoktól. Idegennek tartották az életforma stabilitását, állandóságát veszélyeztető változásokat. Ennek egyik alapja az a modern folyamat, amelyben a racionális gondolkodás fokozatosan emancipálódott az érzéki felfogásoktól. „A modern varázsló képe: egy kapcsolótábla karokkal és kijelzőkkel, melynek segítségével a munkás egy gombnyomásra hatalmas erőket hoz működésbe anélkül, hogy annak lényegéről bármi sejtelve volna – ez a szimbóluma az emberi technikának általában.”¹ Az ipari forradalmak gépkorszakának megjelenésével a nyugati kultúrában egyre jobban középpontivá és uralkodóvá vált a technika irányító szerepe. Spengler szerint a technika megunt az élet szolgálatát és annak türannoszaként lépett fel. Természetesen ne feledkezzünk meg arról, hogy a technika alapvető funkciója a találmányok révén az, hogy a mindennapi élet világát megkönnyítse, praktikusabbá tegye. A magas-kultúrák minden korban magas színvonalú technikákat fejlesztettek ki, s itt a technika fogalma elsősorban a jártasságot jelenti. Spengler olvasatában a modern fausti technika abban különbözik már a gótika korában is a megelőzőktől, hogy elsősorban uralkodó szerepet tölt be. Míg az antik technika elsősorban a szemlélődés alapján kívánja birtokba venni az újdonságokat, addig a modern irányító szerepre tör. Ezt a különbséget Spengler az antik kínai kultúrával való összehasonlításban értelmezi, ugyanis minden nyugati találmányt (irányítói, távcső, könyvnyomtatás, puskapor, papír, porcelán stb.) a régi kínaiak már mind felfedeztek, és előnyeik miatt használták, de nem uralmi célból s nem is erőszak alapján.

Ezért is vált a nyugati modern kapitalizmus kultúrájának szimbólumává Faust alakja, aki igazi technikai ember, feltaláló és felfedező. Természetesen

¹ Oswald Spengler: *A Nyugat alkonya. A világtörténelem morfológiájának körvonalai. II.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 1995. 716. Fordította: Simon Ferenc (A továbbiakban: Spengler.)

már az antikvitásban is komoly technikai felfedezések születtek, sőt a középkori kolostorok celláinak lakói is az imádkozás és a böjtölés mellett kutatták a technika titkait, hiszen ezeket Isten és a kozmosz titkainak tartották. A gép fogalma, eszméje is a kozmosz eszméjéből született. A középkori teológiai szemlélet a gépet az ördög szerszámának tartotta. Az ipari forradalmat a gőzgép feltalálása indítja el, s innentől kezdve a növekedés fogalma már a gépek teljesítményéhez, a lóerőhöz kötött. Spengler fájralja azt, hogy a gépkorszak eljövételével fokozatosan szorul háttérbe – kulturális értelemben – az ember és a természet kapcsolata. A modern technika 19. századi elterjedése teljes mértékben átalakította az emberi élet minden területét. A gép ugyanis Spengler értelmezésében egyenlő Isten detronizálásával, s ezzel összefüggésben a technika kikényszerítő hatásúvá válik. Mindez alapvetően járul hozzá ahhoz, hogy a gondolkodásmód materialisztikussá alakul, és a szellemi erőforrások legfőképpen a technikai növekedés megvalósítására koncentrálnak, s az ember szellemi-lelki összetevői háttérbe szorulnak. A technikai gondolkodás szorosan összekapcsolódott a pénzügyi gondolkodással, s ez vált a modern civilizáció egyik legfőbb kifejezőjévé.

Spengler gazdaság- és technikafilozófiája a modern fausti kultúra létrejöttével egy fatalista programot foglal magában. A megvalósult gépi kultúra a modern emberi civilizáció végfázisát jelenti, és egyértelműen a hanyatlás kora, ugyanis elméletének lényege, hogy az emberiség története különféle kultúrákból áll, s ezek mindegyikének van egy felfelé ívelő és egy hanyatló korszaka. Jelenleg a fausti (nyugati) kultúra korát éljük, s ez már civilizációvá merevedett. A technikai civilizáció nem a történeti jövő céljaira reflektál, hanem legfőképpen a jelen kiteljesedését és történelem nélkülségét szimbolizálja.

Gazdaságetikai megközelítésben fontos fölvetni a 19. és a 20. század emberének újfajta viszonyát a technikai gépkorszakkal kapcsolatban. Erről többféle felfogás nyert teret az elmúlt kétszáz esztendőben. Egyes álláspontok szerint az ember és a gép kapcsolatának együttműködéssé kell alakulnia, míg mások úgy gondolják, hogy a gép folyamatosan szorítja ki az embert korábbi élettereiből. Mindezt erősen színezi a tudományos-fantasztikus irodalom is, amelyben olyan eseteket mutatnak be, ahol az emberből már csak agyi idegműködés marad fenn, és a test szerepét a gép tölti be. Ez egy teljesen új integrációt jelent az ember és gép viszonyában. Sokáig fantasztikus utópiáknak tűntek ezek a gondolatok, ám a 20. század végére – a tudományos kutatások következtében – valósággá vált az, hogy az agyi és idegrendszeri működést összekapcsolták számítógépes programokkal, és nem tartunk messze attól az állapottól sem, amikor már az emberi gondolatokat monitorokon lehet megjeleníteni.

Az ember és a technika viszonyának legújabb kori jelenségeit nem lehetséges hagyományos módon értelmezni. Mindez rámutat arra a felelősségre,

amelyet a 21. század elején az ember és technika vonatkozásaiban gazdaságtikai látószögből napirenden kell tartanunk. „Seligman frappánsan fejezte ki az e területen lejátszódó technikai mutációt: a homo faber már nem létezik; munkavégző állattá vált. Az ember, aki eddig a munka középpontjában állt, és aki számára – mint Marx szüntelenül hangsúlyozza – a munkának volt végső értelme, most a munkából egyre inkább kiszorul, és Seligman megfogalmazása szerint a “munka perifériáján” találja magát. Valóban fel kell tennünk a kérdést: ki az az ember, akinek hatalmat tulajdonítunk a választásban, a döntésben, a kezdeményezésben és az irányadásban? Kétségtelenül nem Periklész korabeli görög, sem zsidó próféta, sem 12. századi szerzetes, hanem olyan ember, aki teljesen belemerült a technika szférájába. Nem önálló a tárgyakkal képest; nem uralkodó, és nincs megváltoztathatatlan személyiséggel megáldva.”²

A technika átszötte az emberi világ egészét, s már nem, vagy csak nehezen választható másik út. A technika mindent betöltő környezetté vált, s ennek lényege a kényelem és a hatékonyság. *Tehát a technika a későújkor evidenciája.* A nevelés és az oktatás is idomult a technikához, hiszen a környezetünk már nem humán, hanem a technikai attitűdök által uralt. Bármely hivatás választása esetén elkerülhetetlen, hogy elsajátítsuk a szükséges technikai ismereteket, s részesei legyünk a rendszereknek. A technika megköveteli a közvetlenséget.³

Mіндеz átformálta a nyugati ember lelkialkatát is. Ennek lényege, hogy a technika kondicionáló hatása függőségi állapotot hozott létre. Ebből fakad az, ha például a technikai világban a tradicionális kultúrát értelmezzük, akkor egy sajátos adaptációt kell elvégeznünk annak érdekében, hogy elvonatkoztathassunk a jelen technikájának uralmi szerepétől. Ugyancsak átjárta a technika eszköztára a szabadidő eltöltésének lehetőségeit, hiszen ennek megszervezése is technikai jellegű feladattá vált.

A legújabb technikai rend fontos jellemzője az, hogy intim és anonim módon hálózza be az emberi élet valóságos és szimbolikus tereit. Mindezt

² Jacques Ellul: *Az ember a technika rendszerében.* In. *A későújkor józansága II.* Göncöl Kiadó, Budapest, 2004. 8. Fordította: Varga Kornélia (A továbbiakban: Ellul.)

³ „A technikai rendszer megteremti a hozzáidomulást elősegítő tényezőket. A reklám, a tömegkommunikáció nyújtotta szórakozás, a politikai propaganda, a személyzeti és a közönségszolgálati politika a felszíni különbségek ellenére egyetlen célt szolgálnak: az embert a technikához rendelni. Biztosítani számára a pszichológiai kielégülést, motivációt, mely lehetővé teszi, hogy hatékonyan éljen és dolgozzon ebben a világban. Az ember szellemi látókörét technikusok formálják, és hozzáigazítják a technikai rend világához, amely a lehetséges létezés módok közül számára az egyetlen elérhető. Nem csupán spontán módon él a technikai miliőben, de a reklám és a szórakozás ennek a környezetnek a képét, visszfényét és megjelenésmódját nyújtja neki.” In. Ellul 10.

megerősíti az is, hogy a digitális és elektronikus technika az időfogalmak viszonyait is átformálta, és cselekedeteinket a hatás és következmény között egyidejűvé, azonnalivá formálta. A technika képes megvalósítani a korábbi álmokat és utópiákat. A vágyak is közvetlenül kötődnek a technikához, hiszen kielégítésük technikai eljárások függvénye. Ugyanakkor olyan irányzatok is teret nyertek a különféle kutatásokban, amelyek a vágy segítségével kiutat, kivonulást vagy visszavonulást kísérelnek meg a technikából. A vágy mindig az adott meghaladására ösztökél. S ebben legfőképpen az is benne van, hogy a vágy a legtermészetesebb módon kapcsolódik a technika lehetőségeihez. Az emberre irányuló technika direkt és indirekt hatásai alól a tömegtársadalom embere nehezen szabadulhat. A televíziós reklámok, az óriásplakátok, az sms-ek, az e-mailek, a kereskedelmi rádiók adásai és a szórólap-tömegek döntő módon határozzák meg az egyes emberek, családok és közösségek választási szabadságait. A technika hihetetlenül alkalmas eszköz bármely manipuláció véghezvitelére, hiszen állandó és fáradhatatlan jelenléte szünet nélkül ösztönzi a régi és az új szükségletek kielégítését. „A technikai fejlődés az ember a priori hozzájárulásán nyugszik, aki minden technikai adományt szükségleteire adott válaszként fog fel, amely szükséglet valójában csak a technológiai kapacitás kihasználásáért létezik. Hogyan hihetnénk ilyen körülmények között, hogy az ember vitatná, visszautasítaná vagy vádolná azt, ami (nem nyilvánvalóan, hanem megélt evidenciaként) a kielégülés és az ajándék egyetlen forrásának tűnik, illetve ami egyedül biztosíthat elfogadható jövőt a számára. Olyan jövőt, amelyben szükségletei és vágyai teljesen ki lesznek elégítve. S íme, az utolsó állítás: a mi társadalmunk emberének nincs semmiféle intellektuális, erkölcsi, szellemi viszonyítási alapja, amelyből kiindulva megítélhetné vagy bírálhatná a technikát.”⁴

Ugyanakkor az is igaz, hogy a technika segítségével képes az ember önmagát jobban megismerni. Ebben a folyamatban a vallás klasszikus formája háttérbe szorult, vagy sajátos módon él tovább. Mindez hozzájárul ahhoz is, hogy a technika elevenen idézi elő az ember hagyományainak, gyökér-érzeteinek megszakítását. Ugyanakkor azt is elősegítheti, hogy az ember jobban és gyorsabban megismerhessen távoli kultúrákat, új identitásokat, és mindezzel erősítheti a szabadságérzetét is. (A késő modern korban forradalmi módon felgyorsul a közlekedés, de ez érvényes a hatalmas mennyiségű fogyasztási cikkek választásában megvalósuló szabadságfelfogásra is.)

Mindezek alapján érzékelhetjük a technika világának sokarcúságát az ember lehetőségeivel kapcsolatban. Ugyanakkor sokan kritizálják a technika eredményeit, és a technofilíát *demokratikus diktatúrának* tartják. *Mindennek háttérében azt kell megvizsgáljunk, hogy vajon az ember birtokában*

⁴ In. Ellul 14.

van-e annak az autonóm szerepnek, hogy a mindennapokban felmerülő technikát szabadon, avagy kötelezően választhatja? Tehát visszautasíthatja-e a technika világában való részvételt? E kérdést még az a helyzet is bonyolítja, hogy „a választási területet a technika rendszere teljes mértékben behatárolja. Ugyanis minden választás e rendszeren belül történik: azt semmi sem haladhatja meg. Innen ered a szabad szerelem és a nem rögzített párkapcsolat naiv követelése. Szerencsétlen fiatalok azáltal gondolják szabadságukat megerősíteni, hogy megelégednek rendszerhez tartozásuk kifejezésével. Partnerüket ugyanis kielégülést nyújtó tárggyá redukálják, és ezzel a technikai termékekhez teszik hasonlatossá. A választás változó jellege pedig a fogyasztás kaleidoszkópjához kapcsolja őket. Semmi egyebet nem választanak, mint amit a technika rendszere kínál nekik.”⁵

Ugyanakkor amellet is súlyos érvek sorakoznak fel, hogy a technika világában nem növeli választás lehetőségeit, ugyanis a gazdaság világának fogyasztói szegmensében a termékek óriási választéka van jelen állandóan, de az egyén társadalomban betöltött szerepei, funkciói és magatartásformái vonatkozásában mindössze néhány szerep áll rendelkezésre.

A fogyasztói lehetőségek óriási tömegében a valódi választás lényegében a látszaton alapul, valójában nem kell választani, hiszen elsősorban a felhalmozás a cél, azaz csak a végtermékeket választhatjuk, de a működő folyamatok kezdeteit, eredetét nem. *A racionalitás a birtokbavételre irányul, nem pedig a megértés szellemére.* Ez a fejlett késő újkor civilizáció egyik legfőbb jellemzője. Mindehhez még az is hozzátartozik, hogy az adott közösségben élő ember – kialakított helyzete folytán – rendszerfüggő. Tehát a késő modernitás embere egyre távolabb kerül a valódi választásoktól, mert csak a technika és a fogyasztás által felkínált mezőből válogathat, és bármely látszatválasztásával ugyanoda jut. Természetesen a tömegtársadalom engedelmis fogyasztói életre neveltjei nem is tudják, hogy valójában az embernek milyen valódi metafizikai és egzisztenciális választási lehetőségei lehetnének. Mindezt Ellul az eutanázia kérdésével is példázza.

Az eddigiek alapján látható, hogy a technika által átszőtt világban a választás szabadsága minden esetben a külsővé vált ember másodlagos körülményeire (fogyasztás) vonatkozik. A választási mezőt, mint opciót, a technika rendszere keríti körbe, s ebből a tömegtársadalom reklámokkal nevelt emberének vajmi kevés kipillantási lehetőség adatik meg. Természetesen mindezt abban az értelemben kell értékelni, hogy a technika az ember terméke, de ez vissza is hat az emberre abban az értelemben, hogy *a késő modern kor embere a technika segítségével gyakorta már nem az ember céljait valósítja*

⁵ In. Ellul 16.

meg emberi dimenziókban, hanem a technika céljait. „Ma a cselekvő és gondolkodó ember nem helyezkedik egy technikához - mint tárgyhoz - képest önálló alany álláspontjára, hanem benne van a technika rendszerében, őt magát változtatja meg a technikai tényező. Az az ember, aki ma a technikát használja, ebből a tényből fakadóan szolgálja is azt. Másrésről, egyedül a technikát szolgáló ember alkalmas valóban arra, hogy használja is azt.”⁶

Nyikolaj A. Bergyajev 20. századi orosz filozófus szerint „A technika lett a modern ember végső szerelme. A technika égisze alatt – s őt imádvá – az ember kész akár arra is, hogy önnön képét és alakját egy vészterhes változásnak áldozza fel. A gépek bálványozása félelmetes formát ölt, s azzal fenyeget, hogy az embert legbensőbb valójában érinti.”⁷

Bergyajev a vallásos keresztény tudat alapján vizsgálja az ember és a gép viszonyát. Felhívja a figyelmet arra, hogy egyrészt a keresztények többsége semleges és közömbös a technika folyamataival kapcsolatban, bár elismerik a technika olyan eredményeit, amelyek praktikusabbá teszik a materiális élet világát, s ez a keresztények számára nem káros, másrészt a keresztény hitet vallók kisszámú csoportjai a technikában az emberiségre tornyosuló hatalmat, egy Antirkisztust vélnek, s ez egyenlő az Apokalipszis kiteljesülésével.

Bergyajev rámutat arra, hogy mindkét álláspont számos korlátot ismer, tehát nem szabad semmibe venni, de teljes mértékben elítélni sem. E két álláspont egyensúlyának kialakításához a *technika lényegét* vizsgálja. Részletesen bemutatja történeti kronológia alapján a technika jelentéseit és különféle fogalmainak feloldásait.

Ezzel kapcsolatban jelenti ki, *hogy akár szubjektív, akár objektív szempontból vizsgáljuk a technikát, az ember vonatkozásában ez csak eszköz lehet, nem cél.* Vajon a technika egyre nagyobb fokú elterjedése kijelölheti-e az élet nagyobb céljait? Tehát, ezáltal az emberi tudat valódi céljai háttérbe szorulnak-e?

Az a veszély, amire Bergyajev már a 20. század első felében figyelmeztetett, hogy a technika által keltett hatalmas erő uralmat nyer az emberi élet minden dimenziója felett, végül is a 20. század végére bekövetkezett, de felemás módon. Az ember, a tudós kutató emberi sajátosságai alapján fentaláló és felfedező attitűd birtokosa, és ha technikai találmányait egyrészt a technikán túlmutató, emberi célok érdekében hozza létre, akkor pozitív tettet visz véghez, ám ha a technikai felfedezést pusztán a technika céljai implikálják, akkor az ember nem más, mint a technika kellemes uralma alatt álló fogoly. Ezáltal

⁶ In. Ellul 21.

⁷ Nyikolaj A. Bergyajev: *Az ember és a technika – organizmus és mechanizmus.* In. *A későújkor józansága II.* Göncöl Kiadó, Budapest, 2004. 40. Fordította: Juhász Anikó (A továbbiakban: Bergyajev.)

a lényegi kérdés a technikával kapcsolatban a célok és az eszközök súlyponteltolódásain nyugszik. A civilizáció emberét (homo faber) technikai embernek tartjuk, s főleg azért, mert a gazdaság kapitalista módon alakuló világa rendkívüli mértékben rá van utalva a profitszerzés érdekében a technika segítségére.

Bergyajev szerint ennek lényege az *érték* és *hatalom* kapcsolatának mértéke. Ugyanakkor felveti ez a kultúra kérdését is, hiszen a kultúra is tartalmazza – mint emberi alkotás, létrehozás – a technika jelenlétét és használatát. Bergyajev itt megkülönbözteti a *cselekvés* és a *csinálás* fogalmát: míg az előbbi az autonóm emberi akarat önkifejezését jelöli, addig az utóbbi konkrét tárgyak, árucikkek stb. létrehozását. „A döntő mozzanat az első esetben az emberben van, vagyis az alkotó szubjektumban, a második esetben viszont a tárgyteremtő céltevékenység eredményében, a „termék”-ben. Az, hogy a kultúra technikai eleme növekvő túlsúlyba kerül az organikus elem fölött, az ember eleven erőinek reakcióját váltja ki, ez pedig az emberi létezés technizálódása ellen irányul. Mi romantikaként ismerjük ezt a reakciót. A romantika szembefordul a klasszikus tudattal – mégpedig a művészi közvetlenség és a “természet” nevében – s ellenzi a technikai jellegű művészi forma túlsúlyát.”⁸

Bergyajev három korszakot különböztet meg az emberiség történetében: az első, az organikus jellemzője az, hogy *a szellem a természet mélyén honolt*; a második, a kulturális sajátja az, hogy *a szellem elválik a természettől, önállósul*; a harmadik, a technikai megjelenésekor *a szellem kiteljesíti a természet feletti uralmat*. Bergyajev olvasatában a kulturális korszak még a természet és Isten világa, majd a technika időszaka azáltal különül el a kultúra korától, „hogy az emberi létezés organizmusból *organizációvá* alakul, vagyis az élő szervezet holt mechanizmussá merevül.”⁹ Nagy jelentőséget tulajdonít a technika 20. századi sorsának és folyamatainak, s kiemeli a fizikai tudományok eredményeit az evolúció összefüggéseivel kapcsolatban. A technika önálló korszakká válik, s ennek legfontosabb momentuma az, hogy az ember már nem az evolúció terméke, hanem egy organikus folyamat végpontja, *s a szerves élet szervezett létezésé alakult át...* Ez a folyamat, Bergyajev szerint, számtalan paradoxont vet fel. Kiemeli a *kultúra tragédiáját*, amelynek lényege, hogy a teremtmény szembefordul a teremtővel, s már nem engedelmeskedik neki. Egyre több életsituációban helyettesíti már a gép az embert, s szembekerül egymással a tradicionális, *mechanikus-racionális* világkép az *organikus-irracionális* technika uralmával. A gép és ember paradox viszonyát Bergyajev így jellemzi: „Az ember a következőket mondotta a gépnek: “Szükségem van rád, mégpedig azért, hogy könnyebbé tedd az életem, s hogy

⁸ In. Bergyajev 43.

⁹ In. Bergyajev 44.

megsokszorozd az erőm.” Ám a gép válasza imígyen hangzott: “Nekem viszont nincs rád szükségem, a munka egészét én fogom ezentúl elvégezni, akkor is, ha te ebbe belepusztulsz.”¹⁰

Mindez azt feltételezi, hogy az ember is géppé válik, s jó példa erre a taylorizmus munkaracionalizálási módszere. Ezt az átalakulást Bergyajev frappánsan így értelmezi: az ember Isten hasonmásából a gép hasonmásává vált. A gépek világát a művészettel összehasonlítva Bergyajev úgy írja le, hogy az előbbi nem hordoz önmagában szimbolikus értelmet, míg az utóbbi igen. A gép egyben egy új létkategóriát is jelent, mint szervezett test. A gép és a technika uralma egy új valóságot, egy új léttételezést alakított ki. Bergyajev joggal félti a bölcséleti hagyományokat a technicizálódó világban. Ez szerinte a szellem leáldozását és a kultúra hanyatlását is okozhatja. Ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy a technika alkalmas arra, hogy az embert rádöbentse ereje tudatára, és ösztönözze, hogy kozmikus lényé váljon. Jól látta már Bergyajev 20. század első felében a technika kettős arculatát abban, hogy egyik oldalon eredményei megnövelik az emberiség komfortérzetét, biztonságosabbá, kényelmesebbé varázsolják életét, ugyanakkor egyre több veszély leselkedik az egyénre lelki és fizikai értelemben egyaránt.

A kapitalizmus életformájában szorosan összefügg a munka és a gazdaság kérdése a technika természetátalakító tevékenységével. Természetesen Bergyajev ódzkodik attól, hogy végletesen elutasítsa a technika világát, hiszen a modern emberi élet emberivé tételében ez igen nagy szerepet töltött be, majd rámutat arra, hogy a technika paradoxonaival összefüggésben nem az a megoldás, hogy visszatérjünk korábbi történeti korszakok igazságaihoz, hanem ki kell várni azt az időszakot, amikor a technika túlzott uralma, amit az emberi lélek fölött szerzett, véget ér, de ez nem jelenti a technika hanyatlását vagy megszűntét, hanem azt, hogy a technikát a szellem uralja. Ebben a folyamatban alapvető sorskérdésnek azt tartja, hogy a *technikai-gépi civilizáció a lélek ellen fordul*. Ennek oka, hogy a *gép antihumánus*. A megoldás szerinte egy olyan felszabadulás a technika uralma alól, de a technikát nem megszüntetve, ami a *tudat újjászületésének* adhat új dimenziókat. Ehhez szükséges lenne megteremteni ismét a *pillanatba való kilépés* kierkegaard-i értelmű lehetőségét. Ez pedig nem más, mint a modern technika korának az időhöz való viszonya. „A technikai civilizációban az idő szolgájává lesz a gépi sebességnek; de ezáltal az időt még se le nem győzik, se le nem gyűrik. Ellenkezőleg; úgy tűnik, az ember egyre jobban kiszolgáltatottja lesz a mulandóság hatalmának, sőt még az örökkévalóság elvesztése miatt érzett aggodalmát is elveszíti.”¹¹

¹⁰ In. Bergyajev 47.

¹¹ In. Bergyajev 60.

Ezzel kapcsolatban a bölcészek fő kérdése és vágya az, hogy miként lehetséges az élet nagy pillanatait (szépség és igazság, a szemlélődés szabadsága) kivonni a technikai idő könyörtelen, személytelen és kényszerítő rohanásából. Mindebből fakad még az is, hogy miként lehetséges az ember tradicionális lelki szerkezete és az új technikai valóság között létrejött ellentétet feloldani. Bergyajev alapállása a keresztény vallás pozitívumaihoz kötődött. Szerinte a kereszténység az antik világ végén már átsegítette az embert egyszer a kozmikus végtelenség hatalmából önmagához, és visszavezette Istenhez. Most, a modernitás korában a kozmikus élet, amelyet az ember tehetősége teremtett, ismét belülről bontja meg az individuum egységét. Megoldásként azt javasolja, hogy egy új, *keresztény antropológiát* lenne szükséges felépíteni. Ennek programját így fogalmazza meg a keresztény etika alapján: „Az ember megszabadítása, a természet, valamint az irracionális társadalmi erők fölötti hatalom megszerzése – e hármas probléma növekvő intenzitással, mind újabb és újabb formákban kerül az emberi tudat elé. E problémát azonban csak egy olyan tudat oldhatja meg, mely az embert fölébe emeli a természetnek és a társadalomnak, az ember lelkét pedig mindazon természeti és társadalmi erőknek, melyeknek az ember előtt meg kell hajolnia. Meg kell őrizni mindazt, ami szabadítólag hatott az emberre az évezredek során, azt pedig, ami csak az ember szolgásgához járult hozzá, el kell vetni.”¹²

Az ember és világ kapcsolatában egészen már irányból teszi fel a kérdést a technikára vonatkoztatva Martin Heidegger, az egyik legjelentősebb 20. századi filozófus. A technika lényegének megközelítését a *felfedezéshez* és a *feltáráshoz* hasonlítja, mivel a technika a modernitásban már nem tekinthető pusztán *eszköznek*, hanem eredeti görög jelentését tekintve *ténykedést* és *képességet* is jelent, beleértve a művészt is. Így a technika tulajdonképpen a valamiben való *jártasság*, a *megismerés* eszköze, egyfajta *felvilágosítás*. A feltárás és a felfedés az *igazság* felé törekszik, és az *el nem rejtettséget* állítja a középpontba. Ezt azonban Heidegger nem tartja érvényesnek a modern erőgéptechnikákra. Mindez a *feltárásban* testesül meg. „A modern technikát áturalgó feltárásnak a kihívás értelmében van követelő jellege. Ez úgy megy végbe, hogy a természet rejtett energiái megnyitnak, a megnyitott átformálják, az átformált raktároztatik, a raktározott újból szétosztatik, és a szétosztott újból átalakítatik. Megnyitni, elraktározni, szétosztani, átalakítani, mind a feltárás módozatai. De ez a feltárás nem egyszerűen folyik le. Nem is a végeláthatatlanba folyik szét. A feltárás feltárja önmagának tulajdon, sokszorosan összefonódott útjait azáltal, hogy irányítja őket. Magát az irányítást

¹² In. Bergyajev 66.

ezek az utak biztosítják mindenfelől. Sőt, az irányítás és a biztosítás a kihívó feltárás fő vonásai lesznek.”¹³

E folyamatból Heidegger kiemeli, hogy a modern technika *kikövetelő* jellegű feltárára ösztönöz, s ez nemcsak emberi cselekedet, hanem azt is jelenti, hogy a valóság mintegy egybegyűjtött *állománnyá* válik. Így a technika, mint szerkezet, *állványként* jelenik meg.¹⁴

Ebben szerinte a technika lényege hosszan *elrejtőzik*, de oly módon, hogy „Az ember számára csak a végén mutatkozik meg a korai kezdet. Ezért a gondolkodás területén az a törekvés, hogy az eredendőnek gondoltat még eredendőbben gondolják végig, nem az a fonák akarat, amely az elmúltat próbálja feltámasztani, hanem józan készenlét, ámulni az eljövendőt megelőző dolgokon.”¹⁵

Ezzel kapcsolatban Heidegger óv attól is, hogy annak a csalóka látszatnak áldozatául essünk, amely a modern technikát alkalmazott természettudománynak tartja. A technika lényege, mint állvány, egyaránt jelenti az *odaállítást* és az *állomány feltárását*. A feltárás útját etimológiailag így jellemzi: „Útra juttatni – ez a mi nyelvünkön annyit tesz: véghezvinni (schicken). Azt az egyesítő véghezvitelt, ami az embert a feltárás útjára juttatja, végzetnek (Geschick) nevezzük. Ebben határozza meg lényegét minden történelem (Geschichte). A történelem pedig sem nem csak a história tárgya, sem pedig csupán emberi cselekvés véghezvitele. Mindez csak a küldetésben válik történelemmé.”¹⁶

A heideggeri technikafogalom magában hordozza a technika lényegét, amely egyben *végzet* és *veszély*. Önmagában a technika nem jelent veszélyt, hiszen a fenyegetettség már benne foglaltatik az ember lényegében. A technika, mint állvány, akkor jelent igazi veszélyt, ha az állvány uralkodik. Heidegger szerint a technika lényegének magában kell foglalnia a végzet és a veszély mellett a menedéket is. Ebben az értelemben az állvány maga a feltárás egy módja. A technika folyamatának lényege kétértelmű, s ennek megfejtése

¹³ Martin Heidegger: *Kérdés a technika nyomán*. In: *A későújkor józansága II*. Göncöl Kiadó, Budapest, 2004. 118-119. Fordította: Geréby György (A továbbiakban: Heidegger.)

¹⁴ „Állvány annyit tesz, mint egybegyűjtő abban a feladatban, amely az embert arra rendeli, azaz hívja ki, hogy a valót a feladatra rendelés módján, mint állományt rejtsse el. Az állvány annyi, mint a feltárás, a feltárás módja, amely a modern technika lényegében munkál, s amely magában véve korántsem technikai. Technikai ezzel szemben mindaz, amit ácsolmánynak, építménynek, szerelvénynak nevezünk, s amik alkotórészei annak, amit felszerelésnek hívunk. Ez azonban, említett alkatrészeivel együtt a technikai munka területére, illetékességébe tartozik, ami csupán az állvány kihívásának felel meg, de őt magát soha nem alkotja, még kevésbé irányítja.” In: Heidegger 121-122.

¹⁵ In: Heidegger 123.

¹⁶ In: Heidegger 124.

vezet minden feltárás igazságának titkához. Egyrészt az állványban fennáll az igazság lényegének veszélyeztetése, másrészt az emberi tapasztalatok eljuthatnak az igazság lényegéhez, a menedékhez. A kérdés megoldása Heidegger szerint az, hogy mivel a technika lényegét a pusztta technikai révén nem tapasztalhatjuk meg, ugyanúgy, ahogy a művészet lényegét sem oltalmazhatjuk meg az esztétika segítségével, ezért a menedékhez vezető utak felé kell vennünk az irányt, s ennek módja a kérdező magatartás. „Mivel a kérdezés a gondolkodás hitelessége.”¹⁷

A 20. század végére a technika kérdései oly mértékben átszöttek már főleg a fejlett nyugati világot, hogy jó ideje technokrata társadalomként és rendszerként írjuk le napjaink főbb alapelveit. Erich Fromm szerint „Két elv szabályozza a rendszert, és benne az emberek munkáját és gondolkodását. Az egyik szerint valamely dolgot meg *kell* tenni, pusztán azért, mert technikailag *lehetséges*. Ha lehetséges atomfegyvert gyártani, akkor feltétlenül szükséges is, még akkor is, ha mindannyiunkat megsemmisíthet. Ha lehetővé válik az utazás a Holdra, akkor okvetlenül meg kell tenni, még ha számos földi szükséglet látja is kárát. E szabály tagadja mindazokat az értékeket, amelyeket a humanista hagyomány fogalmazott meg. E hagyomány szerint valamely dolog helyes, ha az ember örömet, értelmét és gyarapodását szolgálja, mivel szép, jó vagy igaz. Ha azonban elfogadjuk az elvet, hogy ami technikailag kivihető, azt feltétlenül meg is kell valósítani, akkor minden más értékről lemondunk, és a technikai fejlődést tesszük az erkölcs egyedüli alapjává. A másik a maximális hatékonyság, illetve maximális termelés elve. A lehető legnagyobb hatékonyság elvéből egyenesen következik a lehető legkisebb egyéniségé. Általános nézet szerint a társadalmi gépezet hatékonyabban működik, ha az egyéneket számszerűsíthető egységekké nyirbálják, amelyek egyénisége lyukkártyákon megragadható. Ezek az egységek könnyen irányíthatóak bürokratikus előírásokkal, nem támasztanak nehézségeket, és nem okoznak sűrűlódást. Ezért az embereket meg kell fosztani egyéniségüktől, és meg kell tanítani arra, hogy identitásukat ne önmagukban, hanem a termelés szervezeteiben keressék.”¹⁸

Fromm szigorú társadalomkritikáját a gazdasági hatékonyság alapján értelmezi. *A gazdaságosság lényege, hogy a ráfordítás minimuma mellett az eredmény maximumát hozzuk létre.* Ez az elv kifejezi a kapitalista gondolkodásmód legfőbb irányát. Természetesen a közgazdaságtannak számolnia kell az *összhaszon* kiszámítása során az egyéb költségekkel is, mint

¹⁷ In. Heidegger 133.

¹⁸ Erich Fromm: *Az elembertelenedett társadalom 2000-ben.* In. *A későújkor józansága II.* Göncöl Kiadó, Budapest, 2004. 188. Fordította: Király Edit (A továbbiakban: Fromm.)

például a környezeti hatások költségei, vagy a be nem tervezett hatások árai. A maximális hatékonyságra való törekvés kiköveteli, hogy a technokrata rendszerek *embertelen intézkedéseket* is alkalmazzanak. A haszon bizonyossága érdekében az alkalmazott munkatársakat maximálisan engedelmes, végrehajtó és nem gondolkodó lényekké nevelik. A munka eredményességére és hiba nélküliségére való militáns törekvés a gyárakban, az üzemekben és a hivatalokban a fogaskerek szerepét betöltő dolgozó lelki alávetését, közömbösségre való szoktatását szolgálja. A technokrata munkaszervezés az egyénre kirótt feladatokat oly mértékben szelektálja, szűkíti és szabdalja, hogy a dolgozók nem látják át munkájuk egészét, s ez az elkülönítettség az emberi kapcsolatokra is negatív kihatásokkal van. A termelés legfőbb elve a korlátlan bővítés és terjeszkedés eszméje, s ez nem más, mint az erőltetett és kényszerű növekedés modellje. Természetesen ezt a mennyiségi szemléletet a kapitalizmus profitszerző céljain túl maga a tömegtársadalom léte és fogyasztása is kikényszeríti, s ennek számtalan negatív hatása van, amelyek összefüggnek az emberi szabadság és autonómiaérzés gyakorlásával.¹⁹

Míndezek alapján a mennyiség kerül a társadalmi értékrend fókuszába, az ember pedig mint önérték, csak másodlagos szerepet játszik, ugyanakkor a fogyasztásban a tömegtársadalom embere ismét mint mennyiség, mint halmaz magasztosul fel. A különféle gazdaságirányítási- és menedzszer technikák már régóta nem bíznak a fogyasztó, a vásárló spontán vágyaiban. Ebből fakadóan a marketing stratégiák lényege az, hogy rákényszerítsék a fogyasztót az irányított és szervezett vágyak alapján, valamint az árucikkekbe beleépített avulási indexek segítségével a lehető legtotálisabb vásárlói attitűdökre, az áruk valóságos és szimbolikus birtokba vételére.

A megszervezett és irányított vágyak könnyen a reális szükséglet fölé növelik a vásárlók igényeit. A reklám, mint rábeszélés, bebeszélés, szinte militáns jellegű – állandóan azt akarja a fogyasztó tudomására hozni, hogy neki valójában mire van szüksége. Az egyén számára egyre kevesebb lelki és szellemi összetevő marad arra, hogy önmaga megfontolt ítélete alapján, szabadon dönthessen. Ha áttekintjük a nyugati világ elmúlt évtizedeiben azt, hogy hogyan alakultak a reklám-, a marketing- és a PR-költségek, akkor láthatjuk,

¹⁹ „Nem csupán az ipari termelést uralja az állandó és korlátlan bővítés eszméje, hanem a nevelési rendszert is: mennél több a végzős az egyetemeken és főiskolákon, annál jobb. Ugyanígy van ez a sportban, ahol minden új rekordot előrelépésként ünnepelek. Úgy látszik, még az időjárást is eszerint ítéljük meg. Sokszor hallani, hogy ez és ez volt az elmúlt 10 év legmelegebb napja, vagy a leghidegebb – és ilyenkor az az érzésem, hogy némelyeket a rekord okozta büszkeség kárpótol az elszenvedett kényelmetlenségeikért. Vég nélkül hozhatnám föl a példákat arra, hogy életünk fő célja a mennyiség állandó növelése lett. Ezt nevezik az emberek „haladás”-nak.” In. Fromm 189-190.

hogy ezek a területek követelték a legnagyobb mértékű és fokozatosan növekedő költséghányadokat a termelés mellett. Ne feledkezzünk meg arról sem, hogy a közvetlen reklámköltéseken kívül igen nagy volumenű a közvetett ráfordítások mennyisége is. Az indirekt reklám sokszor a leghatékonyabb, hiszen például a hollywoodi filmipar a játékfilmekben olyan fogyasztói környezeteket mutat be a történet és cselekmény háttéréként, amelyek a vizualitáson keresztül a néző számára elérendő célokat és példákat kényszeríthetnek ki egyéni fogyasztói stratégiájuk megformálásához. De ugyanúgy benne van ez az agresszív kikényszerítő erő már a kisgyermekeknek szánt *rajzfilmekben, játékokban, a Megasztárok* fogyasztói idollá emelésében, a kereskedelmi rádiók játékaiban, a tv-k *való- és a valótlan* világainak *beszavazó show*-iban és az *óriásplakátok* fájoan negatív tájsebzeti jelenlétében. S még nem is említettük az *sms*, az *mms*, az *e-mail*, az *chat-szobák* stb... világát és a *kéretlen leltöltések (spam)* virtuális szórólapjait.

A késő újkor tőkés gazdaságának legfőbb alapelve a lehetőség szerinti, minden irányú növekedés, s ez természetes módon vonja maga után azt az igényt, hogy ezt a vásárló szintén növekedő tendenciájú fogyasztással "hálálja meg." Ez a "hála" természetesen azt jelenti, hogy maga a tömeztársadalom tartja fenn a jelen gazdasági világrendet a fogyasztással. Mindez együtt jár azzal is, hogy az előállított termékek tartósságának indexe gazdaságstratégiai kérdés, ugyanis alapvető marketingérdek az a gyarapodás szempontjából, hogy az egyes termékek, árucikkek, valóságos és szimbolikus szolgáltatások elfogyasztásának és felhasználhatóságának ideje lehetőleg minél rövidebb legyen, mert az erőltetett növekedés kerékkötője lehetne az a helyzet, ha az egyes szolgáltatásokat és árucikkeket nagyon hosszú ideig lennének képesek, kiemelkedő minőségük miatt, használni. Ezért is vannak például olyan reklámok, amelyek már a néhány hónapos új autót is még újabbra ösztönöznek cserélni: cseréljen újat még újabbra! Ezzel összefüggésben az irányított marketing fő gondolatát így fogalmazhatjuk meg: Dolgozz! Keresd meg a pénzedet! Vásárolj meg a tartós és kevésbé tartós fogyasztási cikkeket! Használd fel (és el) minél hamarabb ezeket! Ismét dolgozz! Keresd a pénzt, és vegyél újat!

Mindezek alapján látható, hogy a termelés és eladás legfontosabb alapja az előállítás és a fogyasztás időhöz való viszonya. S így jön létre, Fromm kifejezésével élve, a *homo consumens*, a totális fogyasztó. Mint látjuk, ebben a folyamatban az ember *dologgá* válik, ugyanolyanná, mint maga a termelés folyamata és előállított tárgyai. A késő modern kor társadalmi életének jellegzetessége a szabadidőt átszövő, *modern unalom*. Ez pedig azért van, mert az embert alkotó két dimenzió – a testi és a lelki-szellemi – egyensúlya a modern kor folyamán fokozatosan megbomlott, és egyre jobban túlnyomóvá vált a testi-fizikai-külső ember, s ezzel párhuzamosan a lelki-szellemi alkotó

korunkra egyre jobban minimalizálódott, ennek hiánya teszi lehetővé az unalmat. Blaise Pascal már a 17. században így jellemezte az unalom fogalmát: *az üres lét észrevétele*. Fromm pedig így jeleníti meg az unatkozó fogyasztót: „Ő az az örökké tátott szájú csecsemő, aki erőlködés és belső aktivitás nélkül elnyel mindent, amit csak egy unalmát elűzni kész (és egyúttal unalmát előállító) ipar megcsillant előtte: cigarettát, alkoholt, filmet, tévét, sportot és lektúrirodalmat. Mindennek csupán fizetőképessége szab korlátot. De az unaloműző, azaz időtöltéseket gyártó iparágak, mint az autó-, film- és tévégyártás stb. mindössze megakadályozzák, hogy az unalom rátörjön tudatunkra. Valójában csak növelik az unalmunkat, mint ahogy a sós víz növeli a szomjat, noha azért isszuk, hogy elmúljon. Az unalom unalom marad akkor is, ha az érintettek nincsenek ennek tudatában. A modern ipari társadalom emberének egyik igen jellegzetes beteges vonása a tétlenség.”²⁰

E folyamat felvet számtalan pszichológiai és társadalomelméleti kérdést. Például azt, hogy mit tehet a tömegtársadalom becsületes, jó érzésű embere annak érdekében, hogy szembe tudjon szállni a fogyasztói világ egyre jobban reánehheződő – a technikai fejlődés alapján irányított – militáns követelményeivel? Ha gyenge, és nem képes kitörési irányokat találni a lelki és szellemi megújulásban, akkor imádja továbbra is a fogyasztói világ bálványait, megtartja magányos konformitását a jelenlegi világrendhez, és fenntartja frusztráló félelmeit is. Ha viszont képes szembeszállni a jól nevelt tömegtársadalom fogyasztói-elfogadó mechanizmusainak beidegzettségével, és komolyan veszi szabadsága alapján választási lehetőségeit, és a fogyasztásra felkínált világból egyre több dologra képes nemet mondani, akkor helyreállíthatja a klasszikus ember test-lélek egyensúlyát, és máris mentesül az unalomtól, a frusztráló félelemtől, és mint önmagához visszatalált ember, már nem magányos. Tehát nem arról van szó, hogy a tömegtársadalom tagjai radikálisan korlátozzák a szükségleti és a nem szükségleti fogyasztásaikat, hanem arról, hogy a jelenkor embere sorsbeteljesülését ne elsősorban a tömeghez való viszonyában, *mint a tömeg része találja meg*, hanem ezt önmaga végességében, egyedi programja alapján emelje funkcióvá.

²⁰ In. Fromm 191.